

NING DE CONINCK-SMITH

FOR BARNETS SKYLD

BYEN, SKOLEN OG BARNDOMMEN
1880-1914

1999

GYLDENDAL

KAPITEL 3

Barndommen og urbaniseringen

Set i et barndomshistorisk, men også i et skolehistorisk lys, udgjorde de sidste årtier af det 19. århundrede og tiden indtil 1. Verdenskrig en slags barndommens og skolens moderne gennembrud. Det moderne lå ikke så meget i, at barndommen betragtedes som en selvstændig livsfase, den opfattelse havde været fremherskende siden oldtiden, men derimod i, at det blev et projekt for voksne at kortlægge, planlægge og hegne barndommen ind. Barndommen var for alvor kommet på den samfundspolitiske dagsorden, og i 1880'erne og 1890'erne fortsatte læger, nu også i følgeskab med de første eksperimentelle psykologer, med at forske i børn, altimens omridset af de nye specialvidenskaber som pædiatri, skolehygiejne, pædagogik og børnepsykologi blev stadig tydeligere. Det var en tid, hvor det private, og især det statslige og kommunale engagement i barndommen blev forøget, hvilket resulterede i en række retslige og institutionelle initiativer. Filantropien spillede dog fortsat en vigtig rolle inden for børneforsorgen. Endelig ændrede interessen sig gradvist fra de få – det være sig borgerskabets egne børn eller børn, der af sociale eller fysiske årsager havde brug for hjælp – til de mange. „Barnet skulle have lov til at være barn“ blev samtidens børnepolitiske slagord, og det uanset barnets køn, sociale eller kulturelle baggrund. Hvad det indebar både i teori og i praksis for den urbane barndom og for skolens andel heri, det handler denne undersøgelse om.

3.1 LOVGIVNING, INSTITUTIONER OG BØRNE- OG UNGDOMSBEVÆGELSER¹

Rigsdagen vedtog fra slutningen af 1880'erne og indtil udbruddet af 1. Verdenskrig en række love, der berørte børns arbejde, skolegang og deres

1. Om den generelle samfundsmæssige baggrund se Rerup, 1989, Johansen, 1985, Dybdahl, 1982, Christiansen, 1990 og Hvidt, 1990.

fysiske og psykiske velbefindende. Det drejede sig om fabrikslovene af 1901 og 1913, som indebar et forbud imod skolebørns arbejde og åbnede op for en regulering af det store „grå“ børnearbejdsmarked (jvf. kap. 7.2). Dernæst *Folkeskoleloven* af 1899, der blev fulgt op af *Mellemskoleloven* i 1903 og *Loven om Forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen* i 1904. Endelig vedtog man en serie af love inden for det sociale og forsorgsmæssige område først og fremmest *Lov om Tilsyn med Plejebørn* fra 1888, *Lov om Skolebespisning* fra 1902 og *Børneloven* fra 1905, ifølge hvilken landet skulle inddeles i værgeråds kredse. Disse nye råd fik til opgave at føre tilsyn med alle børn i alderen 0-18 år for at forhindre, at de ikke led legemlig eller moralsk overlast.² Andre love, som bidrog til at det offentlige sikkerhedsnet under børnene og deres forældre – især mødre – blev mere finmasket, var Sygekasseloven af 1892, Ulykkesforsikringsloven af 1898, Lov om oprettelse af kommunale Hjælpekasser fra 1907, Lov om tilsyn med uægte børn fra 1908 og Enkebørnsloven af 1913.

Perioden var også karakteriseret ved udbygningen af det allerede eksisterende udbud af børneinstitutioner, der kunne dateres tilbage til 1830'erne og 1840'erne. Initiativet kom dengang, som ved århundredeskiftet, fra filantropiske og kirkelige kredse, men økonomisk var man blevet mere afhængig af offentlige midler.³ Det var især børn under den skolesøgende alder og børn fra socialt udsatte miljøer, som kom i kontakt med de nye spædbørnsplejeklinikker, vuggestuer, børnehaver, opdragelses- og børnehjem. En undtagelse var dog de tidlige børnehaver, oprettet under indtryk af den tyske småbørnspædagog Friedrich Fröbels (1782-1852) tanker som et pædagogisk tilbud til borgerskabets børn. De blev ofte til en slags børnehaveklasse i tilknytning til nogle af Københavns og købstædernes finere private skoler. Men også børnehaven fik dog hurtigt en drejning i social-filantropisk retning.⁴ Gennemgående var det dog nærmere undtagelsen end reglen, at børnene kom i institution. I fattige familier måtte børnene passe hinanden – og i velstående familier havde man barnepiger.

Med til denne institutionsbølge hørte også fremkomsten af nye tilbud rettet imod børns fritid. Til de ældste initiativer hørte søndagsskolerne, men med det stigende voksenengagement i barndommen var legen kommet i fokus, både som et væsenstræk ved det at være barn, men også som et redskab

2. Løkke, 1990 s. 25-27 og s. 42.

3. Indtil slutningen af 1940'erne var hovedparten af de danske opdragelseshjem på private hænder. Staten betalte dog for de børn, som var anbragt af værgerådene. Men det var et princip inden for forsorgen, at der ikke skulle ødsles med midlerne, for nøjsomhed var en vigtig dyd, børnene ville få brug for i deres voksne liv under små kår. Faye Jacobsen, 1989, s. 258.

4. Nielsen, 1986 og 1988.

til fysisk og moralsk udvikling (jvf. kap. 4.1). Forudsat at der blev leget på den rette vis, som på de af Københavns Legepladsforening anlagte legepladser. Andre initiativer på dette område var fritidshjemmene og skolehaverne, der begge slog igennem efter århundredeskiftet. Det var socialpædagogiske foranstaltninger i lighed med skolebørns ferierejser, som gik tilbage til kole-råårene i 1850'erne, og feriekolonierne, der blev mere almindelige i årene op imod 1. Verdenskrig.

Et andet fritidstilbud til de lidt større børn og unge var ungdoms- og spejderbevægelserne. Allerede i 1878 var der efter engelsk forbillede blevet oprettet en afdeling af KFUM i Danmark. Elleve år senere kom en afdeling for unge kvinder. Initiativet hertil udgik fra Indre Missions bymission, der ofte havde et mere socialt og verdsligt tilsnit end de vakte missionærer på landet. Målgruppen var den „hjemløse byungdom“, der havde forladt familien og var indvandret til byen; lærlinge, soldater, studenter og unge, arbejdende kvinder. Alle skulle de moralsk oprustes til at tage kampen op imod storbyens dekadence og usædelighed, som P.G. Lindhardt citerer KFUM's store drivkraft Olfert Richard for at have skrevet i 1890'erne.⁵ Mange andre steder i landet oprettedes uniformerede børnekorps i årtierne omkring århundredeskiftet. Således fik Esbjerg i foråret 1906 en ikke-ryger forening, hvis medlemmer var børn. Om søndagen drog de med trommer og piber på tur ud af byen (jvf. kapitel 9.3). Nogle af disse korps forsvandt igen, andre gik op i de store organisationer Frivilligt Drenges Forbund fra 1902, Det danske Spejderkorps fra 1909 og KFUM-spejderne fra året efter. Det danske Spejderkorps fik en pigeafdeling, DDP, i 1911, KFUM fulgte trop i 1919 med oprettelsen af KFUK. Først i 1952 kom pigerne med i FDF som FPF'ere.⁷

Dette ungdomsarbejde fik – sit sociale engagement til trods – aldrig rigtig tag i arbejderklassens unge. Bymissionens ungdomsarbejde karakteriseredes af religionshistorikeren P.G.Lindhardt som en „mellemklassebevægelse“, der „ganske som de førende grundtvigianske kredse ... identificerede kristendom og borgerlig moral og lod den ene bekræfte den anden“, som en samfundsbevarende kraft, hvor det borgerlige samfund udfoldede sine energier i kristelig og human iklædning, i sin „egen velforståede interesse“. ⁶ Langt henad vejen passede denne karakteristik også på spejderbevægelsen, bortset fra at dennes mere verdslige del (Det danske Spejderkorps) åbenlyst skilte sig med sin tilknytning til samfundets øverste sociale lag.⁷

5. Lindhardt, 1958, s. 354, Trommer, 1988 og 1990.

6. Lindhardt, 1958, s. 356.

7. Det danske Spejderkorps blev oprettet på Gammel Hellerup Gymnasium i 1909, og blandt korpsets første medlemmer var kronprins Frederik, senere Frederik den 9. og arveprins Knud, se Ranvig, 1988. Om KFUM se Harthøj, 1985. Om KFUK's sociale sammensætning, se Rømer Christensen, 1995, s. 115.

Arbejderklassens unge havde omkring århundredeskiftet i bogstaveligste forstand ikke samme tid til at være unge som borgerskabets børn; arbejdsdagen var lang (9-10 timer) og for dem, der ville frem, kaldte teknisk skole, aften-skolen, parti- og fagforeningsarbejdet. Arbejderbevægelsen oprettede dog i 1905 sin egen ungdoms- og familieorganisation DUI-Leg og Virke, som parallelt til spejderbevægelsen dyrkede lejr- og idrætsaktiviteter, sang og musik.

3.2 URBANISERINGEN OG DEN URBANE DISKURS

De mange love af social- og uddannelsespolitisk tilsnit, som blev vedtaget i årtierne op til århundredeskiftet, skyldte deres tilblivelse, at det politiske klima i Rigsdagen mildnedes omkring 1892/93. De mere moderate dele af Venstre opgav visnepolitikken og kampen imod konseilspræsident J.B.S. Estrups provisoriske lovgivning. Samtidig viste højresiden sig fra sin forsonlige side, synligt påvirket af Socialdemokratiets fremgang i byernes arbejderkvarterer, hvor Højre ellers tidligere havde stået stærkt. Det resulterede i en række sociale love, der særlig rettede sig imod de gamle, kvinderne og børnene, men som også gjorde det lettere at få offentlig hjælp i en akut nødsituation, uden det fik fattighjælpens vanærende følger – tab af stemmeretten. Lovene var også tænkt som et middel, der kunne få den brede befolkning til at tænke sig om en ekstra gang, inden de stemte på Socialdemokraterne. Det var dette milde klima, der fik lovgivningen til at gro frem helt til modningsstadiet, efter at lovforslag efter lovforslag var blevet sendt frem og tilbage mellem Folketing og Landsting i op til flere årtier, som det var tilfældet med revisionen af fattig- og skolelovgivningen.

Alliancen mellem det moderate Venstre og Højre muliggjorde et samarbejde mellem Socialdemokraterne, der var kommet i Folketinget første gang i 1884 og de mere radikale Venstre-politikere. Mellem dem var der enighed om, at parlamentarismens indførelse fortsat burde stå øverst på den politiske ønskeseddel, ligesom de kunne finde sammen i modstanden mod militær og kirke. De var også enige om, at videnskaberne skulle være fundamentet under fremtidens samfund, derfor var der behov for flere mellemteknikere og for en demokratisering af adgangen til videregående undervisning. Endelig kunne de finde hinanden i en kritik af de eksisterende sociale forhold og i kravet om en udvidelse af den statslige og kommunale forsyning. Efter dannelsen af partiet Det Radikale Venstre i 1905 fortsatte samarbejdet – om end det ikke var uden gnidninger – med Socialdemokratiet indtil udbruddet af 1. Verdenskrig. Begge partier havde skolespørgsmålet og børneforsorgen som politiske mærkesager, og især det Radikale Venstre havde mange sympatisører i lærerkredse.

Alt imens Rigsdagens politikere sloges om udformningen af det borgerlige demokrati, ændredes det danske samfunds fysiognomi. Samfundet gennemløb nemlig en urbaniseringsproces. I 1911 boede således halvdelen af Danmarks befolkning i by eller bylignende bebyggelser; i 1840 havde andelen været en femtedel, eller sagt med andre tal: tre fjerdedele af den samlede befolkningstilvækst var faldet på byerne. Aldersmæssigt betød det, at i gennemsnit var en tredjedel af byernes indbyggere børn under 15 i årtierne op imod århundredeskiftet.⁸

Den massive tilflytning til byen skabte sociale og sundhedsmæssige problemer, forårsaget af reel fattigdom og elendige boligforhold, fraværet af elementære hygiejniske foranstaltninger samt af et socialt system, der kunne afbøde dette. Det fik bl.a. til konsekvens, at spædbørnsdødeligheden i byerne lå væsentligt højere end landsgennemsnittet. Mellem 1875 og 1885 lå den i København på 30-35 procent af alle under 1 år, hvorimod landsgennemsnittet var 14-15 procent. I Holbæk døde omkring 20 procent af alle børn, før de var fyldt fem i slutningen af 1880'erne. I 1902 var dette tal stort set uforandret.⁹

Spædbørnsdødelighed og sygdomme florerede i alle dele af befolkningen, men ikke overraskende ramte de hårdest blandt de socialt dårligst stillede, hvilket ville sige enlige mødre med børn. En undersøgelse, som dækkede Christianshavn i årene 1850-79, viste, at 61 procent af alle drenge født uden for ægteskab var døde, inden de fyldte 5 år.¹⁰ Mellem 1870 og 1914 ændredes den danske byarbejderklassens levlevilkår sig dog radikalt. Familierne fik færre børn og spædbørnsdødeligheden begyndte at falde.¹¹ Reallønnen gik op, og arbejdstiden ned. Med alle mulige forbehold menes reallønningerne at være steget med 200 procent i dette tidsrum, og arbejdstiden krøb ned fra gennemsnitlig 11 timer dagligt til 9,3 timer. Først i 1919 kom loven om 8-timers arbejdsdag.

Reallønstigningerne kunne først mærkes blandt de faglærte arbejdere og set i et familieperspektiv betød det, at et spartansk budget kunne overholdes ved hjælp af faderens løn alene i 1890'erne, hvor dette ikke havde været tilfældet i årtierne forud. Forudsat stabile indtægtsforhold, lav arbejdsløshed og ingen alvorlig sygdom gav det mulighed for at begrænse, men ikke helt undvære, konens og børnenes arbejde. Dette overordnede billede brydes imidlertid af de store forskelle, som fandtes inden for arbejderklassen selv,

8. Dybdahl, 1985, s. 140-141, Boje og Hyldtoft, 1977.

9. *Statistiske Oplysninger om Staden Kjøbenhavn* hft. 2 (1875-1880), s. 14-15 og hft. 3 (1881-1885) s. 24-25, *Medicinalberetningerne Holbæk Lægedistrikt*, 1888 og 1902 (RA).

10. Mørch, 1982, s. 21.

11. Vallgård, 1995, s. 213 og Westergaard, 1909.

hvor enlige mødre og gamle mennesker absolut tilhørte klassens bund. Endvidere ramte arbejdsløsheden meget forskelligt fra fag til fag, ligesom det heller ikke bør overses, at boligforholdene først blev afgørende forbedret for de mange fra 1920'erne og fremefter.¹²

I september 1899 indgik Dansk Arbejdsgiverforening og de Samvirkende Fagforbund verdens første hovedaftale, Septemberforliget, efter næsten fire måneders storlockout. Forliget blev til ud fra en fælles interesse i at opretholde „rolige, stabile og gode Arbejdsforhold“. Fagbevægelsen sikrede sig organisationsretten, arbejdsgiverne fik ret til at lede og fordele arbejdet. Septemberforliget var i pagt med samtidens mange bestræbelser på at lægge menneskers hverdag og de sociale konflikter ind i mere formelle institutionaliserede rammer.¹³ Andre eksempler var de private sygekasser og arbejdsløhedskasserne, der dukkede op i løbet af 1890'erne samt de ovenfor omtalte nye institutioner inden for social- og børneforsorgen.

Urbanisering, fremvæksten af en urban arbejderklasse såvel som dens organisering – i Danmark fra 1870'erne og fremefter – affødte en politisk, social og kulturel usikkerhed blandt samfundets magthavere både i Europa og i USA. En usikkerhed, der også kunne forbindes til industrialismens og urbaniseringens kulturelle univers, „det moderne“. Et begreb, som i århundredeskiftets urbane diskurs dækkede over kontinuerlig forandring, opbrud i traditionelle, religiøst funderede forestillinger og fremvækst af nye urbane relationer præget af teknologi, verdslighed, anonymisering, individualisering og selvkontrol.¹⁴ Som en konsekvens heraf udvikledes en næsten sygelig optagethed af at definere grænserne mellem det normale og det anormale. Det skete hovedsageligt gennem studier af det anormale, eller af forhold, som oplevedes at befinde sig fjernest fra borgerskabets egen virkelighedsforståelse. Modbilledet til det normale borgerskab blev den anormale masse, hvor „Nød, smuds og smitte gled sammen. Massen er smitsom, og smitten er på engang fysisk og åndelig, medicinsk og moralsk“ for at citere litteraturhistorikeren Per Staunbjerg.¹⁵ Det blev overladt videnskaberne at trække grænserne og derigennem skabe et nyt grundlag for det urbane borgerskabs selvforståelse i en verden i tilsyneladende evig forandring.

I samtlige industrialiserede lande blev byen således i løbet af den anden halvdel af det 19. århundrede på een gang centrum for de mest dystre og de

12. Rerup, 1989, s. 24, Christiansen, 1990, s. 150 og Andersen, 1985, s. 135.

13. Rerup, 1989, s. 51-54, citat s. 53, Rüdiger, 1987, s. 90.

14. Staunbjerg, 1987, Schmidt og Kristensen, 1986, Knudsen, 1988 og Frykmann og Löfgren, 1979.

15. Staunbjerg, 1987, s. 11, Schmidt og Kristensen, 1986, s. 78 og Rose, 1985, s. 47.

mest optimistiske forudsigelser om menneskehedens fremtid; fra dem, der kun så nød, elendighed, moralsk og socialt forfald til dem, som så byen og det urbane liv som højdepunktet af menneskelig frihed og udfoldelsesmulighed, og som fremhævede, at byen rummede de sociale, videnskabelige og tekniske potentialer til at handle over for den sociale og sundhedsmæssige elendighed, der i deres øjne kun var af forbigående karakter.¹⁶ For dem, der så byen som roden til alt ondt, var det især kvinder og børn, der var i fare. De var nemlig lette ofre for byens anonyme, pulserende og forbrugende liv, i kontrast til det borgerlige hjem, som var kvinder og børns sande opholdssted.¹⁷ (jvf. kapitel 9.1)

I denne debat om byens gode og dårlige sider fik lægerne en central placering, som de ikke havde haft tidligere, tildels på bekostning af teologien, der var udfordret af modernismens kritik af Bibelens verdensbilleder, herunder også af det af Gud indstiftede patriarkalske forhold mellem mænd og kvinder og børn.¹⁸ I takt med lægevidenskabens fremmarch biologiseredes moderskabet og barndommen, og lægerne blev mødrenes medhjælpere i bestræbelserne på at bekæmpe spædbørnsdødeligheden. Parallelt hertil kom skolehygiejnen, der slog igennem omkring 1860, til at udgøre det videnskabelige fundament både for skolens nye fysiske udseende og for mange af de nye normer og værdier, der fandt vej til skolens ordensregler og skjulte dagsordener (jvf. kap. 8).

Op imod århundredeskiftet bredte en stemning af tilbagegang og forfald – en veritabel fin-de-siècle stemning – sig i litterære og universitære kredse både i udlandet og i Danmark. Man opgav tildels troen på det rationelle fornuftsindivid og det velordnede liberale samfund. Digterne vendte blikket indad og satte fokus på instinkter, intuition, irrationalitet og det enkelte individ. Historikerne spekulerede over forskerens subjektive rolle, spiritualismen vandt mange tilhængere, og religion blev på ny et vigtigt samtaleemne. En følge af disse mentalitetshistoriske forandringer blev en fornyet interesse for det ubevidste, for barndommens betydning for det voksne individ og for psykologiske problemstillinger mere generelt. En interesse, der blev understøttet af den eksperimentelle psykologi og fysiologi.¹⁹ (jvf. kap. 4.1). Men som det også vil fremgå af det følgende betød parlamentarismens gennembrud i 1901, at denne civilisationskritik i Danmark for en stund blev overhørt. Der skulle en verdenskrig til, før fremskridtstroen for alvor blev rystet.

[6 6 6]

16. Lees, 1985, s. 306f.

17. Wilson, 1991 og 1992, Lindner, 1983.

18. Dahlerup, 1983, s. 27, Rosenbeck, 1987, s. 181-188 og Løkke, 1993 og 1998.

19. Busk-Jensen m.fl., 1985, s. 471-614 og Rüdiger, 1987, s. 91, Rose, 1990, s. 140, Drewek, 1989, Ash und Geuter, 1985 og Nørgaard, 1977, s. 147-179.

KAPITEL 4

Skolen og barnets natur

Hensigten med dette kapitel er at belyse det syn på barnet, dets natur og opdragelse, som lå mellem linierne i den pædagogiske debat, århundredskiftets skolereformer var indlejrede i. Eller med andre ord, hvad vidste man om børn og deres udvikling? hvad krævedes af barnets opdragere – forældre som lærere – og hvilke udfordringer stillede det skolen overfor?

Det sene 1800-tals pædagogiske debat var med skolemanden og skolehistorikeren Joakim Larsens ord inde i „*en efter vore Forhold ganske frodig Blomstring*“¹, hvilket bl.a. indebar et stigende antal publikationer, og udgivelsen af det første egentlige pædagogiske tidsskrift *Vor Ungdom* i 1879. I dette afsnit har jeg valgt at tage mit afsæt i periodens mest udbredte pædagogiske håndbog, nemlig Sophus Heegaards bog *Opdragelseslære*. Den udkom første gang i 1880 og siden i fire forskellige udgaver. Bogens udbredelse hang bl.a. sammen med, at professor Heegaard fra 1878 var medlem af den eksamenskommission, som skulle eksaminere de kommende lærere², og hans bog blev skrevet med tanke på lærernes forberedelse hertil.³ I den anden ende finder vi docent Oscar Hansens bog *Opdragelseslære*, som udkom i 1898. Denne bog fik aldrig samme status af „kanon“, som Heegaards, alene af den grund, at den pædagogiske litteratur nu var blevet ganske anderledes omfattende og gradvist på vej mod en specialisering. Men da bogen var tænkt som en afløser for Heegaard, tilpasset ændringerne i såvel læreruddannelsen som samfundet⁴, har jeg fundet det relevant at foretage en

1. Larsen, 1818-98, (1899) 1984, s. 402.

2. Om læreruddannelsen se kapitel 6.1.

3. Om dens status i tiden se *Seminarieloven af 30. Marts 1894 med dertil hørende ministerielle Bekendtgørelser, Cirkulærer og Skrivelser*, København. 1899, s.22.

4. Skovgaard-Petersen, 1976, s. 159, Larsen, 1818-98, (1899) 1984, s. 402 og Herman Triers forord i Hansen, 1898, s. 3. Se også Kørpe, 1983, s. 66.

sammenligning af de to bøger. Tilsammen indrammer de den viden, som lærerne kan formodes at have haft om børn.⁵

4.1 PÆDAGOGIK MELLEM FILOSOFI OG RELIGION, BIOLOGI OG LÆGEVIDENSKAB

I indledningen til førsteudgaven af filosofiprofessor Sophus Heegaards (1835-1889) håndbog i opdragelseslære kunne man læse følgende:

„Efter man har forstaaet, hvilken Betydning Kemi, Botanik og Fysiologi osv. have for Landbrug, Husdyravl, Haandværk, Industri og Handel, er det til sidst begyndt at gaa op for Bevidstheden, at Indsigt i Behandlingen af vore Børn er nok saa vigtig som i Behandlingen af vore Marker, Haver og Husdyr. Men vi staa endnu først ved Begyndelsen. Afset fra den megen Ligegyldighed og Tankeløshed, som i denne Henseende er til Stede, mene endnu adskillige, at Opdragelse er noget, som i Grunden enhver forstaar sig paa, og at de givne Forhold, Traditionen, Skik og Brug yde tilstrækkelig Vejledning, saa at man her kun behøver at følge sin sunde Forstand; især er det blevet en Yndlingssætning, at man ikke gennem Bøger kan lære at blive Opdrager.“⁶

Med disse formuleringer lagde professor Heegaard afstand til sin forgænger, biskop P.G. Brammer (1801-91). Hans *Lærebog i Didactik og Pædagogik*⁷ fra 1838 var i langt højere grad rettet imod undervisningens praktiske tilrettelæggelse, end det var tilfældet hos Heegaard. Heegaards ambition var derimod, som det fremgår af citatet, at bidrage til, at pædagogikken stod frem som en selvstændig videnskab i lighed med naturvidenskaberne.⁸ Det ville i længden indebære en adskillelse fra teologi og filosofi, der historisk havde udgjort den videnskabelige ramme om studier i børn og deres opdragelse.

I disse bestræbelser støttede Sophus Heegaard sig til den tyske filosof og pædagog J. F. Herbart (1776-1841). Herbart betegnes ofte, som den videnskabelige pædagogiks fader, og hans forestillingspsykologiske teorier dominerede den pædagogiske debat i det 19. århundrede, og således også Sophus Heegaards fremstilling af børns psykiske udvikling. De kommende lærere

5. Hvorvidt de også havde det – og benyttede den i deres arbejde i skolen – er straks en anden sag. En gammel lærer, som gik på Jelling Seminarium i 1890'erne, huskede klart, at Sophus Heegaards *Opdragelseslære* ikke slog til, når den unge lærer skulle prøve kræfter med eleverne. Se Ingvorsen, 1991, s.86.

6. Heegaard, 1880, s. VI.

7. Brammer, 1838.

8. Det var Heegaard ikke ene om – det var en tendens i tiden. Se Liedman, 1977, s. 128-200.

blev belært om, at den menneskelige erkendelse opstod i et samspil mellem sanseindtryk og forestillingsrækker. Når barnet nåede skolealderen var nogle forestillinger endnu uklare og ubevidste, andre skyggede for hinanden. Det blev således skolens opgave gennem en trinvis tilrettelagt undervisning, at bringe orden i elevens virvar af tanker og forestillinger.⁹ Derfor var skolens primære opgave opdragende, ikke kundskabsformidlende, om end Heegaards tiltro til hvad skolen alene kunne udrette på opdragelsens område, dog var behersket. Lærerens påvirkning blev nemlig:

“... besvaret med forskellige Modvirkninger fra Barnets Side. Denne Foranderlighed i Resultatet har fremdeles sin Grund deri, at hvert enkelt Barn har sin ejendommelige Individualitet, hvorved det adskiller sig fra andre Børn, om de end alle have et fælles Grundlag i deres menneskelige Natur, og saaledes kan det forstaaes, at den samme Paavirkning kan frembringe meget ulige Resultater hos forskellige Børn. Det uberegnelige i Opdragelsen finder endelig sin Forklaring deri, at de sjælelige Virksomheder fortsætte sig ind i Dybder, hvor de unddrage sig Lærerens Kontrol.”¹⁰

Heegaards fremstilling af barnets psykiske udvikling var også påvirket af den danske filosof Harald Høffdings (1843-1931) filosofisk-psykologiske lære, der i tråd med tidens positivisme tilstræbte at forankre psykologien i erfaringerne frem for i en metafysisk sjælesubstans, som det var tilfældet hos eksempelvis P.G. Brammer. Ligesom hos Høffding inddelte Heegaard den menneskelige psyke i viljen, følelsen og erkendelsen, med viljen som den syntetiserende del, der kædede elementerne sammen og gav personligheden dens individuelle karakter.¹¹

Heegaards håndbog blev til på et tidspunkt, hvor pædagogikken ikke kun blev fornyet på sine egne teologiske og filosofiske præmisser, men hvor nye videnskaber, som biologi og lægevidenskab begyndte at blande sig. Disse internationale bevægelser blev herhjemme formidlet ind i den pædagogiske debat bl.a. gennem udgivelsen i 1876 af den engelske socialdarwinist Herbert Spencers bog *On Education* i Harald Høffdings oversættelse. Med Spencer introduceredes Darwins syn på menneskehedens oprindelse, og dermed kom et nyt syn på barnet på banen. Darwin mente nemlig, at ar-

9. Heegaard 1880, s. 98-104, Grue-Sørensen, bd. II, 1964, s. 87ff.

10. Heegaard 1880, s.86-87, fremhævet i teksten.

11. Om Høffding se bl.a. Køppe, 1983, s. 45, Stybe, 1980, s. 75-82, S.V. Rasmussen: Harald Høffding, *Dansk biografisk Leksikon* Bd. 9, Kbh. 1937, s. 86-97. Om Heegaards inspiration fra Høffding, se Køppe, 1983, s.66.

tens udviklingshistorie (benævnt fylogenesen) gennemspillede i barnets udvikling fra fostertilstand til voksent individ (benævnt ontogenesen). De dybeste, ubevidste lag kunne således føres tilbage til det biologiske livs oprindelse. Reflekserne repræsenterede eksempelvis individets nedarvede beredskab af indtryk og erfaringer fra livets opståen og fra de første menneskers kamp mod elementerne i urtiden.¹²

Denne udviklingshistorie sås tydeligt i barnets fysiognomi, dets ansigtsudtryk og dets adfærd. I sine dagbogsoptegnelser fremførte Darwin som bevis, at børn gerne surmulede ligesom aberne, og at de holdt meget af at svine sig til – bogstavelig talt:

*„Children have an uncommon pleasure in hiding themselves and skulking about in shrubbery, when other people are about: this is analogous to young pigs hiding themselves; a hereditary remains of a savage state.“*¹³

Efter Darwin blev den menneskelige udvikling forstået som en lang serie af stadier fra det mest primitive imod det stadig højere og mere kultiverede. Denne tese fik på dansk navnet kulturstadieteorien, og den opnåede en enorm popularitet hos lægerne og blandt de tidlige børnepsykologer. Bl.a. amerikaneren G. Stanley Hall (1844-1924), der var af den opfattelse, at barnet i sine lege kopierede forfædrenes ritualer. Efter at abestadiet var overstået i otte-års alderen, gennemlevede barnet indtil det 12. år de pygmæiske forfædres primitive liv i skovenes vildnis. Deraf dets forkærlighed for hulebyggeri, samlermani, jagt og omstrejfen.¹⁴

Oplysningstidens og romantikkens begejstring for den ædle vilde som symbol på det naturlige og uspolerede fik nu en fornyet aktualitet. Hos de primitive folkeslag mødte den vestlige civilisation artens forfædre, og hos barnet fandt man civilisationen i kimform. Men barnet var imidlertid ikke kun primitivt i den positive betydning af ordet, nemlig uskyldigt og oprindeligt. Børn var også primitive i ordets negative forstand, nemlig dyriske og som de vilde lette ofre for deres kødelige lyster.¹⁵ Eller som Herbert Spencer formulerede det, i Harald Høffdings oversættelse:

„Vent ikke nogen høj Grad af Godhed hos et Barn ... Ligesom Barnets Ansigtstræk – flad Næse, udadtil aabne Næsebor, brede Læber, stor Afstand

12. Andkjær og Køppe, 1981, s. 11.

13. Citat gengivet hos Morss, 1990, s. 14.

14. Morss, 1990, s. 24 og s. 35.

15. Jordanova, 1989, s. 13.

*mellem Øjnene, Mangel paa Pandekrumning o.s.v. – for en Tid ligne den Vildes, saaledes gjøre hans Instinkter det ogsaa. Heraf de Tendenser til Grusomhed, Tyveri og Løgn, der ere saa almindelige blandt Børn ...*¹⁶

Hvor romantikken i begyndelsen af 1800-tallet havde dyrket barnet som et uskyldigt og næsten helligt væsen¹⁷, drejedes blikket nu i retning af de urkræfter, som lå i menneskebarnet. Dermed skubbedes arvesyndens rolle som forklaringskraft i baggrunden, det lå så at sige i børns natur at lyve, stjæle eller være onde mod dyr. Det var der intet unaturligt i, snarere tværtimod.

Det nye syn på barnet øste imidlertid af flere kilder end darwinismen. Omkring 1860 etableredes psykofysikken, også benævnt eksperimentalpsykologien, som videnskab i Tyskland. Det skete med navne som Theodor Fechner (1801-1887) efterfulgt af Wilhelm Wundt (1832-1920). Målet var at sætte den menneskelige erkendelse på fysiske og matematiske formler, gennem nøje afgrænsede studier af stimuli-impulser og sanseregistreringer. I Danmark inddrog bl.a. Harald Høffding psykofysikken i udviklingen af sin egen psykologi.¹⁸

I sin *Opdragelselære* tilkendegav Sophus Heegaard dog, at han ikke følte sig helt tryk ved dette videnskabeliggjorte barnesyn.

„En Pædagogik, som principielt vilde bygge paa den Forudsætning, at Lærere og Børn ere sjælelige Mekanismer, i hvilke Forestilling og Fantasi, Glæde og Sorg, Spøg og Alvor til sidst og i Realiteten ere Maskinarbejde, vilde bevæge sig mellem det uhyggelige og det latterlige og i hvert Øjeblik have Erfaringens slaaende Vidnesbyrd mod sig.“¹⁹

Heegaards bog om opdragelselære tematiserede således en af periodens centrale mentale brydninger, nemlig relationen mellem positivisme og en ældre religiøs funderet humanisme, hvor mennesket blev set som unikt og skabt i Guds billede.²⁰ I anden-udgaven af hans opdragelselære fra 1882 tog Heegaard konsekvensen heraf, og bekendte sig til den positive kristendom.²¹

16. Spencer, (1876) 1895, s. 107-108.

17. Cunningham, 1995, s. 78.

18. Høffding, (1882), 1892 s. 22. Se også Køppe, 1983, s. 34 og s.46.

19. Heegaard, 1880, s. 176.

20. Se bl.a. herom hos Nissen, 1994, s. 66ff.

21. Heegaard, 1882, s. VI. Se også Stybe, 1980, s. 74.

Da Oscar Hansens (1856-1938) *Opdragelseslære* udkom 18 år senere, var der imidlertid ingen spor af reservationer over for psykofysikken. Hansens pædagogiske syn var endvidere langt tydeligere, end man fandt det hos Heegaard, præget af Spencers socialdarwinistiske teorier²², hvilket bl.a. gav sig til kende i følgende passage, hvor han i polemik med „*det englelige Synspunkt*“ – dvs. at børn gør deres pligt alene fordi voksne siger de skal, og ikke fordi de har en egeninteresse deri – talte for, et „*menneskeligt*“ synspunkt, som hvilede:

„ ... på den Kendsgerning, at saaledes som Livet nu en Gang er, maa den enkelte tidligt eller sent kæmpe med sine Rivaler for at komme forud for dem ...“

Det var således skolens opgave at ruste eleven til at begå sig i livets kampe, eller med Oscar Hansens egne ord:

„ ... det maa derfor i Virkeligheden betragtes som et Gode, at Barnet allerede i Skolen har lært at bruge sin Kræfter til Vanskelighedernes Overvindelse; men vi tilføjer samtidig, at af de to Former, som Kappelysten antager i det virkelige Liv: Stræben efter at gøre det bedst mulige, og Stræben efter at gøre noget bedre end andre, er det kun hin Stræben, for hvilken der bør være Plads i en pædagogisk Folkeskole. Det, der kan udrettes i Børnernes Skoletid, er imidlertid saa lidt, at vi maa tage alle drivende Kræfter i Brug, og mellem dem er Kappelysten.“²³

Forestillingen om livet som een lang overlevelseskamp, hvor de legemligt og sjæleligt stærkeste havde de bedste chancer, slog i sagens natur også stærkt igennem i afsnittet om den „*legemlige Opdragelse*“. I sin gennemgang af den fysiologiske udvikling og i påpegningen af nødvendigheden af renlighed, sund kost og gymnastik lå Hansen på linie med Heegaards betragtninger, som via Herbert Spencer igen kunne føres tilbage til ældre pædagogiske tænkere som John Locke (1632-1704) og Jean Jacques Rousseau (1712-1778).²⁴ Men hvor Heegaard alene argumenterede for pligten til at holde kroppen sund²⁵, benyttede Hansen sig af den social-darwinistiske re-

22. Om socialdarwinismen se bl.a. Liedmann, 1977, s.196-200 og s.275-278.

23. Hansen, 1898, s. 201.

24. Heegaard, 1880, s. 65-80.

25. Heegaard 1880, s. 35.

lig sikre såvel racens som nationens overlevelse.²⁹ Det var disse tanker, der lå til grund for den svenske reformpædagog og kvindeforkæmper Ellen Keys berømte bog *Barnets århundrade*, som udkom i år 1900.³⁰

29. Davin, 1978.

30. Bogen udkom til nytår 1900-1901, Key, (1901) 1912. Anmeldelse af Kristian B.-R. Aars-i *Vor Ungdom*, 1902, s. 119-124, Lengborn, 1977, s. 132-135 og Rosenbeck, 1987, s 189f.

torik i sin begrundelse for indførelse af leg, idræt, gymnastik og sløjd i skolen. Det hed bl.a. at:

*„Det danske Skolevæsen trænger ikke til mere Uniformitet og mere System; det trænger snarere til mere Frihed. Man maa gøre sig det klart, at Opdragelse er en Udvælgelsesproces, og det saavel i fysisk som i intellektuel Henseende. Jo flere Samfundsinstitutioner man skaber for at gøre Livet leveligt for de svage og skrøbelige, desto flere Udveje maa man finde for at udvikle de sunde og stærke ...“*²⁶

For uddybning af disse betragtninger henviste Oscar Hansen ud over til Darwin til en „lille bog af J. Berry Haycraft: „Darwinismen og Raceforbedring“, oversat til dansk af Læge Larsen Utke.“²⁷ Hermed havde Oscar Hansen demonstreret sit kendskab til den såkaldte degenerationslære, som især havde vundet indpas inden for læge- og samfundsvidenskaberne. Til grund herfor lå Darwins tanker om menneskets udviklingshistorie men i en væsentlig mere forenklet udgave. Hvor Darwin havde tildelt tilfældigheden en rolle ved siden af arveligheden i naturens eget udviklingsforløb, da overtog arveligheden nu helt scenen. Med inspiration fra biologen og arvelighedsforskeren B. A. Morel (1809-1873) hævdede tilhængerne af degenerationslæren således, at nedarvede eller tillærte færdigheder ikke altid behøvede at have en positiv indvirken på racens udvikling. Det modsatte kunne lige så godt være tilfældet, således at overlevelseshancerne blev formindskede, og racen degenererede. Faren herfor var størst i socialt dårlige miljøer, hvor alkohol og fysisk og psykisk udmattelse gik hånd i hånd. I værste fald kunne en slægt uddø efter fem generationer. En vej ud af dette morads ville være at forsøge at styre befolkningens sammensætning gennem at forhindre ikke-ønskede voksne i at formere sig, samtidig med at man tilskynkede andre, mere ønskværdige personer, til at forplante sig. Degenerationslæren åbnede således op for henholdsvis positiv eller negativ indgriben over for befolkningsudviklingen, betegnet eugenik.²⁸

I lyset af industrialiseringen, storbyudviklingen og de fortættede sociale og kulturelle modsætninger fik disse idéer stor udbredelse, og de fungerede bl.a. som en populær forklaring på englændernes nederlag under Boerkrigen mellem 1899 og 1902. Moderskabet og dermed også barndommen var blevet et nationalt anliggende. Kun sunde, ikke-degenererede børn kunne nem-

26. Hansen, 1898, s. 280.

27. Hansen, 1898, s. 281.

28. Davin, 1978. Rose, 1985, s. 43-77 og Gontard, 1988, s. 578.